

УДК 321.001

Березинський В. П., ДНУ імені Олеся Гончара

РИЗИКИ ПОЛІТИЧНОЇ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Розкрита суть та особливості прояву ризиків політичної самоорганізації в контексті зміни ентропії в системі в умовах аграрного (традиційного), індустріального і постіндустріального суспільства. Показане, що пануюча в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, яка передбачає накопичення й розподіл багатства, в сучасному (постіндустріальному) суспільстві перекивається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Успіхи синергетичного аналізу соціальних за своєю природою явищ, процесів і систем (масовидних явищ суспільного життя, інформаційних процесів, економічних явищ, соціокультурних феноменів) поряд із вже традиційним для теорії самоорганізації аналізом фізичних і біологічних нелінійних систем наштовхують на думку про перспективність аналізу політичного життя суспільства під кутом зору процесів самоорганізації.

Розглянута кризь призму самоорганізаційних процесів, політична сфера суспільства постає як відкрита нелінійна система, спроможна адаптуватися до зміни зовнішніх умов шляхом перебудови своєї внутрішньої структури. При цьому внутрішня структура політичної сфери суспільства розглядається як набір опосередкованих системними взаємозв'язками компонентів, які складаються із сукупності елементів, що перебувають у взагаліальному зв'язку взаємозумовленості.

Самоорганізаційні процеси в громадсько-політичній сфері являють собою когерентні, кооперативні ефекти різноспрямованих ціннісно забарвлених комунікативних взаємодій індивідуальних та колективних політичних суб'єктів персоніфікованої та інституційної природи, що володіють певними обсягами політичних владних повноважень. Неоднорідність суб'єктного складу політичної системи, багатовимірність та різнорівневість міжсуб'єктних взаємодій у політиці, поліваріантність детермінант політичного розвитку, інтерактивний характер політичного процесу, де когерентні ефекти політичних дій сягають далеко за їх межі й перетворюються на самостійні елементи політичного життя, – все це конститує внутрішнє середовище політичної сфери суспільства як поле нелінійності, що потенційно містить у собі різні типи локалізації політичних процесів, а отже – різні типи політичних структур. Тож політична система суспільства

як нелінійна система характеризується не лише наявністю певної актуально існуючої структурно-функціональної організації, але й набором потенційних структур, що перебувають між собою у відносинах альтернативності.

У контексті запровадження теорії самоорганізації до розгляду політичної сфери суспільства оцінка ризиків здійснюється через зміну ентропії системи. Історія динамічних змін і формування ризиків у суспільстві вказують на те, що ризики (як і багатства) в сучасному суспільстві розподіляються відповідно до класової схеми: багатства зосереджуються у верхніх прошарках, а ризики – в нижніх [1, с. 40]. Якщо суспільство розглядати як сукупність усіх спільнот і суспільних класів конкретної країни, то саме тиск ризиків у політичній сфері суспільства, загострений неправомірним розподіленням накопичених багатств, істотно посилює класове розшарування суспільства. Це відбувається шляхом потрапляння суспільства у точку біфуркації з подальшим флуктуативним переходом його до стану відкритого майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова апробація понятійного апарату та методологічного інструментарію теорії самоорганізації була здійснена в працях відомих дослідників Г. Хакена, І. Пригожина, О. Князевої, С. Курдюмова, В. Аршинова, В. Буданова, Г. Малинецького, А. Потапова, В. Войцеховича (природничі науки); К. Майнцера, В. Стюпіна, І. Добронравової, В. Василькової, Ю. Климонтовича, Ю. Данилова, В. Моїсеєва, М. Поповича (філософія і теорія культури); Д. Тарнавського, А. Назаретяна, Л. Бевзенко (соціологія); Л. Бойко-Бойчук, А. Венгерова, Г. Пушкарьової (політологія).

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення ризиків політичної самоорганізації в контексті зміни ентропії в системі в умовах аграрного, індустріального і постіндустріального суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проблема ризику безпосередньо пов'язана зі стрімкою індустріалізацією, з одного боку, і з непередбаченими (негативними) наслідками модернізації, з іншого. У зв'язку з цим німецький дослідник У. Бек наводить таку аналогію: виробництво і розподіл багатства в індустріальному суспільстві змінилося виробництвом і розподілом ризику в сучасному (постіндустріальному) суспільстві. За цією логікою «ризик може бути визначений як систематична взаємодія суспільства із загрозами і небезпеками, що індукуються і виробляються процесом модернізації. Ризики [сучасного суспільства], на відміну від небезпек минулих епох, є наслідком загрозової сили модернізації і породжуваних нею відчуттів невпевненості і страху» [1, с. 21].

Аграрне (традиційне) і значною мірою індустріальне суспільство являють собою відносно закриті системи, у якій спостерігалася лінійна динаміка, оскільки результат соціального й культурного розвитку був практично пропорційний взаємодії соціальних акторів. Це дозволяло прогнозувати майбутнє, спираючись на сьогодення й минуле. Імовірність новацій, зародження альтернативного розвитку, принципової зміни соціального порядку практично була мінімальною. Відданість традиціям і культурним цінностям, жорсткі моделі поведінки, численні табу, єдина для всіх мораль, ті чи інші обмеження свободи тощо сприяли цілісності й стійкості суспільства, мінімізації невизначеностей і ризиків соціальних потрясінь. Однак й у закритих системах міра безладдя згодом збільшується, що призводить до дезорганізації, структурно-функціональним невизначеностям і врешті-решт до їхньої нестійкості й руйнування [3, с. 102].

Під впливом процесів глобалізації сучасне суспільство трансформується у відкриті системи, які мають принципово іншу нелінійну динаміку, суть якої проявляється, як відзначає британський дослідник Е. Гідденс, у переривчастості соціального розвитку, виникненні унікальних соціальних інститутів, які не мають коренів у минулому. Стає очевидним, що суспільні системи майбутнього, які зараз формуються, у принципі неадекватні системам минулого, які історично зживають себе. Сучасні суспільства входять у стан нестійкості, з певною мірою порядку й хаосу, тобто стають схильними до принципово іншого напрямку розвитку [7]. Для Е. Гідденса суспільство ризику характеризується рухом від ризику, що є результатом дії традиції і природи (наприклад, землетруси, повені), тобто «зовнішніх до людини ризиків», до тих ризиків, які створює саме зіткнення нашого знання про світ з реальними процесами, тобто йдеться вже про «наведені ризики» [8, р. 26].

Завдяки руху до відкритості суспільства стають іншими: нестійкість соціуму, плюралізація суспільної свідомості й моралі досягли таких меж, що навіть незначні впливи приводять до досить швидких і радикальних змін, які знаходять характер необоротності. Повернення до вихідного стану вже неможливий, тому що системи самі знаходять нову якість – здатність до самоорганізації, до зміни своїх параметрів. Виникає динамічна соціальна організованість, в основі якої, відзначає В. Л. Романов, знаходиться твердження, що впорядкованим варто вважати такий соціум, який відкритий для творчості індивідів, сприйнятливий до виникаючих інновацій, реагує на них структурними змінами, що розширюються можливостями креативного відновлення свого компонентного складу й підвищувальну загальну стійкість

у динамічному зовнішнім середовищі [5, с. 40]. При цьому відтворення непередбачених наслідків ризиків як реальних, так й ірреальних, стає природною й повсякденною справою. Як відзначають І. Пригожин і І. Стенгерс, ризик виникає там, де універсум відкривається як щось різноманітне [4, с. 260].

Ризик як зміна ентропії системи безпосередньо пов'язаний зі зміною типу суспільства. У своїй праці «Нації та націоналізм» німецький дослідник Е. Гелнер розглядає перехід від аграрного до індустріального суспільства як своєрідну ентропію, сповзання із чіткої структурованості до систематичної плинності й дифузії [2, с. 85-97.]. Аграрне суспільство з його відносно стабільними поділом праці, регіональними, родовими, професійними та становими групами має чітко визначену соціальну структуру. У цьому суспільстві складові розташовані у певному порядку й послідовності, субкультури культивують і зміцнюють ці структурні відмінності, що не ускладнює функціонування всього суспільства. І навпаки суспільство не вважає культурні відмінності принизливими, воно сприймає їх вияви як найбільш бажані, воно культивує їх. Повага до них розглядається як норма поведінки.

Індустріальне суспільство суттєво відрізняється від аграрних суспільств. У ньому територіальні та робочі одиниці – тимчасові: їхній склад досить плинний, легко поповнюється новими членами, від яких загалом не вимагається особливої відданості чи демонстрації лояльності. Тобто старі структури розпалися і значною мірою їх замінено внутрішньо плинною спільністю, в якій, порівняно з попереднім аграрним суспільством, не так багато справді сталих підгруп. На будь-якому рівні існує мало можливостей для ефективного поєднання окремої особистості та спільноти в цілому. Всеохоплююча політична спільнота набуває нового і надзвичайно важливого значення, оскільки відтепер вона цілком пов'язана як з державою, так і з культурними кордонами. Завдяки розпаду підгруп і масштабному зростанню ролі заснованої на письменності культури найвищого значення набуває нація.

Держава бере на себе утримання розгалуженої суспільної інфраструктури та управління нею. За цих умов важливе місце в цій інфраструктурі посідає освітня система, і підтримання єдиного культурно-мовного простору тепер стає центральним завданням освіти. Спілкування і взаємодія громадян можливі лише в цьому просторі, який збігається з територією держави та його освітньою і культурною системою і який потребує захисту, підтримки і піклування.

Роль культури вже полягає не в тому, щоб усталювати і освячувати структурні відмінності всередині суспільства (навіть якщо залишаються старі або з'являються нові); навпаки, коли трапляється, що такі відмінності посилюють нерівність, це ганьбить відповідне суспільство і є ознакою певних негараздів у системі освіти. Завдання останньої полягає у постачанні достойних, відданих і освічених членів суспільства, місце працевлаштування яких не залежатиме від належності до кланів та відданості клановим інтересам; якщо якась частина освітньої системи через певні недоліки або свідомий розрахунок починає продукувати внутрішню культурну нерівність і таким чином дозволяти чи заохочувати дискримінацію, це зазвичай вважається неподобством.

Індустріальне суспільство потребує ентропійної мобільності та неупорядкованого перерозподілу індивідів. Певна ознака стає антиентропійною, якщо в її основі покладено рису, що позначена тенденцією не розподілятися рівномірно навіть упродовж тривалого часу після виникнення індустріального суспільства. У цьому випадку індивіди, які мають зазначену ознаку, концентруються у певному соціальному секторі.

Можливість для винайдення ознаки, яка у певний момент може стати антиентропійною, існує завжди. Антиентропійні ознаки матимуть вагу лише тоді, коли вони не винайдені штучно, а виглядають достатньо природними, зрозумілими для суспільства. Якщо такі ознаки розподіляються серед членів суспільства нерівномірно, то ускладнення неминучі.

На думку Е. Гелнера, антиентропійні ознаки є серйозною проблемою індустріального суспільства, тоді як в аграрному суспільстві антиентропійні ознаки не лише не вважалися чимось неприйнятним – воно охоче створювало їх, особливо якщо здавалося, що комусь їх бракує від природи. Цьому суспільству пасувало уявлення про те, що певні категорії людей є від природи правителями, інші – рабами; відповідно, вживалися заходи як силові, так і ідеологічні, аби змусити людей прийняти це як даність. Суспільство винаходило досить сумнівні вроджені або набуті ознаки, які повинні виконувати антиентропійні функції.

Антиентропійні ознаки породжують розлад в індустріальних суспільствах, а іноді – й досить серйозні розколи. Неоднаковий доступ до мови і культури економічно і політично більш розвинутого центру обмежує можливості представників периферійних культур і спонукає їх та їхніх лідерів до культурного, а згодом і політичного націоналізму – він, безумовно, є антиентропійним чинником. Трудові мігранти,

які неспроможні розмовляти навіть діалектним варіантом державної мови, мовою чиновників і підприємців, мають усі шанси опинитися в низах соціальної ієрархії, відповідно, маючи менше можливостей виправити несправедливість, яка зачіпає їх та їхніх дітей. З іншого боку, ця несправедливість виправляється, коли їх мова стає мовою освіти, чиновництва і комерції в новій незалежній державі – відповідно, їх культурні ознаки втрачають антиентропійність.

Існують такі форми антиентропійності, соціальні наслідки яких неможливо компенсувати лише подоланням комунікативних бар'єрів і нерівності. Непридатність до спілкування, комунікації – становище, в яке потрапляють новоприбульці з чужої культури в індустріальних регіонах, – є однією з форм антиентропії.

Індустріалізація породжує мобільне і культурно однорідне суспільство, яке має схильність і спрямованість до егалітаризму. На початкових стадіях індустріальне суспільство породжує кричущу, болісну і дуже виразну нерівність, тим більше виразну, що вона супроводжується смутою, пов'язаною з тим, що менш влаштовані люди можуть бути не лише відносно, а й абсолютно знедоленими. За такої ситуації, коли егалітарні очікування співіснують з фактичною нерівністю й зубожінням, а культурна однорідність є вже бажаною і очікуваною, але недосяжною, внутрішня політична напруженість стає потужною і проривається назовні у вигляді символів, діакритичних позначок, що допомагають відокремити правителів від підлеглих, привілейованих від знедолених.

Напруженість може сфокусуватися в мові або виявитися в надмірній увазі до генетичних, спадкових ознак (як це притаманне расизму) чи в культурі. У суспільствах, які стали на шлях індустріального розвитку, комунікативна сфера і, відповідно, культура набувають нового і надзвичайного значення – ця тенденція окреслюється виразніше. Комунікативна сфера стає дедалі важливішою через постійне урізноманітнення, взаємозалежність і рухливість виробничого життя, в рамках якого потреба в постійному обміні різноманітною, складною, чіткою інформацією сягає невідомого раніше рівня.

Найчастіше роль виразника невдоволення беруть на себе культури, пов'язані з високою (писемною) релігією. Місцеві, локальні вірування, як і дрібні діалекти, менш придатні для цього. На початках епохи індустріалізації низькі культури, звісно, також можуть перетворитися на колективні символи знедолених і стати засобом їхньої ідентифікації та об'єднання, коли вони постають політично перспективними і особливо – коли їх ототожнюють з численним і більш-менш компактно розселеним населенням. На цій початковій

стадії контраст між привілейованими і непривілейованими може мати декілька іпостасей: до нього додається контраст між тими, хто має доступ до нового способу життя та відповідної освіти, і тими, для кого цей доступ обмежений (легкість чи ускладненість спілкування), тобто контраст між високою і низькою культурою.

Це свого роду втрачене покоління, для якого найважливішою ознакою стає брак комунікативних можливостей, оскільки саме ця ознака визначає й посилює об'єктивні відмінності. Згодом, завдяки загальному розвитку, комунікативний бар'єр знижується, і нерівність зменшується, спільний, узвичаєний індустріальний спосіб життя уможливує спілкування, навіть понад мовним розмаїттям, найбільшої ваги набувають передусім стабільні, нерівномірно розподілені (антиентропійні) ознаки – генетичні чи культурні. На цьому етапі стає проблематичною трансформація давніх низьких культур у нові високі для перетворення їх на прапор об'єднання тих широких мас знедолених, які раніше не мали жодного способу для об'єднання; час крайнього зубожіння, неорганізованості, напівголодного існування, повного взаємного відчуження нижчих верств вже минув. Невдоволення тепер уже живиться не так об'єктивно нестерпними умовами, як уже не випадковим розподілом деяких виразних і помітних для загалу ознак.

Наступний етап, на відміну від попереднього, коли гостре, зумовлене об'єктивними умовами соціальне невдоволення чи гостра соціальна нерівність шукає першу-ліпшу відмінності з арсеналу старої культури, придатну для переобладнання у новий бар'єр і згодом – для створення нового кордону, створює справжню перепону для мобільності та рівності, яка, стримуючи легке самовизначення, породжує новий бар'єр.

Німецький дослідник Е. Гелнер доходить висновку, що мова вибраних стає мовою загалу, а віра колись обов'язкова для усіх, стає чимось формальним, несерйозним, даниною традиції для декого. Це спільна доля всіх високих культур, яким вдалося пережити велику трансформацію.

Постіндустріальне суспільство по-іншому вирішує проблему ризиків як зміну ентропії системи. Ризики сучасного суспільства обумовлені глобалізацією, яка породжує взаємозв'язок між ними і, відповідно, стає сутнісною проблемою. Нові суспільні умови викликали появу нової якості ризиків, що обумовило виникнення й обґрунтування концепції суспільства ризику. Російський дослідник О. Яницький вважає, що суспільство ризику – це фактично нова парадигма суспільного розвитку. Її суть полягає в тому, що панівна

в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, основна мета якого є нагромадження й розподіл багатства, усе більше перекривається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків [6, с. 5].

Фундатор концепції суспільства ризику німецький дослідник У. Бек у своїй постмодерністській інтерпретації розвитку суспільства піддає ревізії нормативну модель сучасного суспільства. Якщо нормативним ідеалом минулих епох була рівність, то нормативний ідеал суспільства ризику є безпека. Соціальний проект суспільства набуває чітко негативного і захисного характеру: не досягнення «гарного», як раніше, а запобігання «найгіршого». Іншими словами, система цінностей «нерівноправного суспільства» заміщається системою цінностей «небезпечного суспільства», а орієнтація на задоволення нових потреб – орієнтацією на їхнє самообмеження [1, с. 49].

На думку У. Бека, суспільство індустріального модерну зіштовхнулося з наслідками свого власного функціонування – воно змінюється, оскільки підриваються й зникають його найважливіші основи, зокрема, найважливіші класові розходження й орієнтація на продуктивну працю й зростання багатства. Замість цього з'являється загальна небезпека, страх, непевність і загальна рівність у страху й непевності. Виробництво заради багатства (і його зворотний бік – недостатність благ і наймана праця) неможливе без певних технологічних знань. Знання набувають об'єктивного характеру, а рівень знань означає ступінь оволодіння предметом.

Багатство, влада й освіта тісно пов'язані один з одним. І не лише тим, що освіта відкриває шлях до багатства, але і тим, що багатство відкриває шлях до освіти. Нерівність в освіті й нерівність у розподілі соціальних зобов'язань, відповідальності й престижу пов'язані не менш тісно. У суспільстві ризику цього немає. Загальні страхи перед загальною загрозою роблять незначущими всі ті поділи й розрізнення, на яких тримався модерн.

За У. Беком, у суспільстві ризику порівняно з індустріальним суспільством відмінності між людьми в залежності від доходу, освіти, місця проживання не настільки важливі. Навіть відмінності статі в традиційному значенні не так важливі. У зв'язку з цим німецький дослідник зазначає: «Говорячи спрощено, місце станів займають уже не соціальні класи, а місце соціальних класів – не стабільні рамки сімейних відносин. Чоловік й жінка окремо стають життєво важливою одиницею відтворення соціальних відносин. Іншими словами, індивіди усередині й поза родиною стають основними діючими особами в забезпеченні свого обумовленого ринком існування й пов'язаного

із цим планування й організації власної біографії» [1, с. 109]. Тобто У. Бек малює картину суспільства, утвореного множиною індивідів, які включені у ринкові відносини й які піддані страху і невпевненості.

Висновки. Ризик політичної самоорганізації виникає в точках біфуркації, тобто там, де універсум відкривається як щось різноманітне і передбачає різні напрямки (шляхи) розвитку. Під час такого вибору відбувається зміна ентропії – ступеня неструктурованості, непередбачуваності, невизначеності. Пануюча в індустріальному суспільстві «позитивна» логіка суспільного виробництва, яка передбачає накопичення й розподіл багатства, в сучасному (постіндустріальному) суспільстві перебивається (витискується) «негативною» логікою виробництва й поширення ризиків. Розширене виробництво ризиків підриває самий принцип ринкового господарства й приватної власності, оскільки відбувається систематичне знецінювання й експропріація зробленого суспільного багатства – його перетворення у відходи, забруднення тощо. Також розширене виробництво ризиків загрожує фундаментальним основам раціональної поведінки суспільства й індивіда – науки і демократії.

Бібліографічний список

1. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек; пер. с нем. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
2. Гелнер Е. Нации та націоналізм; Націоналізм / Е. Гелнер; пер. з англ. – К. : Таксон, 2003. – 300 с.
3. Кривошеїн В. В. Політична ризикологія: епістемологічний статус, предметна сфера, аналітичні інструменти / В. В. Кривошеїн. – Д. : Інновація, 2009. – 314 с.
4. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс; пер. с англ. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 310 с.
5. Романов В. Л. Социальная самоорганизация и государственность / В. Л. Романов. – М. : РАГС, 2003. – 141 с.
6. Яницкий О. Н. Россия как «общество риска»: контуры теории / О. Н. Яницкий // Общественные науки и современность. – 2004. – № 2. – С. 5-15.
7. Giddens A. Risk society: The context of British politics / A. Giddens // The Politics of Risk Society / J. Franklin (ed.). – Cambridge: Polity Press, 1998. – P. 23-34.
8. Giddens A. runaway World: How Globalization is reshaping Our Lives / A. Giddens. – London: Profile Books, 1999. – 394 p.

Раскрыта сущность и особенности проявления рисков политической самоорганизации в контексте изменения энтропии в системе в условиях аграрного (традиционного), индустриального и постиндустриального общества.

Показано, что господствующая в индустриальном обществе «позитивная» логика общественного производства, которая предусматривает накопление и распределение богатства, в современном (постиндустриальном) обществе перекрывается (вытесняется) «негативной» логикой производства и распространения рисков.

The essence and peculiarities of risks of political self-organization in the context of the entropy change in the system under agriculture (traditional), industrial and post-industrial society. It is shown that the ruling in the industrial society 'positive' logic of social production, which includes the accumulation and distribution of wealth in the modern (post-industrial) society overlaps (supersedes) 'negative' logic of production and distribution of risk.

Стаття надійшла до редколегії 10.12.2012

УДК 340.5:34.06

Баранова Ю. О., НУ «ОЮА»

ПРОБЛЕМА НЕПОРІВНЮВАНОСТІ В ПРАВОВІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ ТА ЇЇ МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ

Стаття присвячена розгляду питань, пов'язаних з проблемою непорівнюваності в правовій компаративістиці. На основі концептуальних узагальнень вироблені методологічні правила визначення непорівнюваності правових об'єктів.

Постановка проблеми. В сучасному світі існує велика кількість правових систем. Всі вони унікальні, мають свою специфіку, відмінні риси, але, в той же час, особливо в умовах глобалізації, знаходяться в тісному взаємозв'язку, впливають одна на одну. Могутнім засобом вивчення цих явищ виступає порівняння. Не дивлячись на те, що на сьогоднішній час накопичено багатий матеріал по порівняльному вивченню правових систем, досвід порівняльно-правових досліджень свідчить про те, що поки що для них однією із головних проблем залишається проблема визначення непорівнюваності окремих об'єктів дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що на даній проблемі зосереджували увагу в своїх роботах такі вчені-компаративісти як Є. Врубльовські, І. Емінеску, Ж. Сталев, Д. Льюбер, М. Марченко та інші.